

ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

ԵՒ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ե.

Պարսիկներու հետապնդած փաղափկան նպատակն ու ծրագրերը. — Հսնաց կամ Քուշանաց դեմ Պարսիկներու մղած պատերազմները. — Հալածանք բանակին մեջ:

Պարսկաստան կամ Պարսից տէրութիւնը, ընդարձակածաւալ և հսկայ պետութիւն մըն էր այն ատեն: Յունաց աշխարհէն մինչև Հնդկաստան կը տարածուէր: Հիւսիսէն՝ Կովկասն ու Կովկասեան լեռները և Կասպից ծովը, հարաւէն՝ Պարսկական Մոցը և Հնդկաց Ովկիանոսը իր սահմաններն էին:

Սասանեան թագաւորները, Հայոց և Յունաց կրօնական, քաղաքական, կրթական ու մշակութային յարաբերութիւնները մեծ վտանգ մը կը համարէին իրենց պետութեան համար: Խորհելով որ, երկու կրօնակից ազգերը օր մը կրնան իրարու հետ միանալ և յարձակիլ իրենց վրայ:

Այսպէսով, Սասանեան թագաւորները Հայոց և Յունաց միջև միութենական շարժման մը վտանգը տեսնելով, ուզեցին ի գին ամէն զոհողութեանց Հայերը՝ Յոյներէն բաժնել թէ փաղափկանապէս և թէ կրօնապէս:

Սասանեան թագաւորները, իրենց նըպատակները իրագործելու և ամուր կրօնաւանդով զորքը յաջողցնելու աշխատեցան: Սասանեան թագաւորներէն Վռամ Ե. յաջողած էր արդէն, Պարսից քաղաքականութեան կուսակից Հայ նախարարներուն օգնութեամբ տապալել Հայաստանի Արշակունեաց թագաւորութիւնը:

Սասանեան թագաւորները փաղափկանապէս յաջողած էին իրենց ծրագրին մէջ, կը Ֆար կրօնականը, ուզեցին Հայերու կրօնքն ալ ջնջել և անոր տեղ արեւի և կրակի պաշտամունքը հաստատել:

Վռամ Ե. ի որդին Յազկերտ Բ. վճռեց ամէն զնով իրագործել իրենց մեծ ծրագիրը:

Սակայն Յազկերտ Բ. կը վախնար որ

Հայաստանի արեւմտեան և հիւսիսային զրացիները, մանաւանդ Յոյները, Հայերուն օգնելով արգելք կը հանդիսանան իր մտադրութիւնը յաջողցնելու:

Բիւզանդիոնի Թէոդոս Բ. երկչոտ և թուլամորթ կայսրը, առանց պատերազմելու գոհացում տուաւ Յազկերտին, 100 տարուան բարեկամական դաշինք մը կընքելով Պարսիկներուն հետ: Այս դաշնագրով, Հայաստան իր ճակատագրին կը թողուէր:

Յազկերտ այս կողմէն ապահովուած՝ իր զէնքը դարձուց Հոնաց կամ Քուշանաց դէմ, որոնք Կասպից ծովուն շուրջը կը գտնուէին:

Հոնք կամ Քուշանք, այլեւայլ ցեղերու բաժնուած էին, որոնք իրենց արշաւանքներուն ժամանակ, ահ ու սարսափի մատնեցին Եւրոպացի և Ասիացի ժողովուրդները: Հոնք կամ Քուշանք, Կասպից ծովուն եզերքները կը բնակէին և քաջամարտիկ ժողովուրդներ էին: Քուշանք, չորս ցեղերու բաժնուած էին, հետեւեալ կերպով: Ա. Հոնք (այսինքն՝ բուն Հոնները), որոնք Հռովմէական արեւելեան կայսրութեան վրայ յարձակեցան, Ատտիլայի իրենց առաջնորդ և ղեկավար ունենալով, 372-453: Ատտիլայի Հոնաց թէ՛ առաջնորդ և թէ՛ թագաւորն էր, որ Հռովմէական ընդարձակածաւալ արեւելեան և արեւմտեան կայսրութեանց յաղթականը հանդիսացաւ (434): Ատտիլայի, ահարկու և սարսափազդու աւերիչ մը եղաւ, զայն «Աստուծոյ երկնային պատուհաս»ը կոչեցին, և «Ուրկէ որ անոր ձին և անոր բանակին ձիերը կ'անցնէին յաղթական արշաւանքով, հոն, այլեւս խոտ չէր բուսներ»: Յաղթական Ատտիլայի, իր ասպատակային և կործանարար այս արշաւանքներէն վերջ, Դանուբ գետին եզերքները քաշուեցաւ և մեռաւ 453 թուականին:

Բ. Հունգարացիք կամ Մաճառները՝ ասոնք ալ հոնական ցեղին կը պատկանէին, Կարպաթեան լեռներէն արշաւելով անցան Հունգարիա և հաստատուեցան 898ին, ուր գտնուող օտար կամ բնիկ այլեւայլ ցեղերուն հետ ձուլուելով նոր ազգ մը կազմեցին, ասոնք են՝ այժմեան Հունգարացիք: որ Մաճառներու խառնուրդ ցեղ մը կը կազմեն:

Դ. Ճերմակ Հոները (Եփթաղեանք) որոնք՝ Պարսկաստանը ցնցեցին 420-457 թուականներուն, որոնք թէ՛ Բիւզանդիոնի, թէ՛ Հայաստանի և թէ՛ Կովկասեան խաչլընդուր ցեղերուն ծանօթ էին:

Դ. Հոնաս անուանով, հոնական ուրիշ ցեղ մըն ալ կար, որ նոյն միջոցին գէպի Հնդկաստան արշաւեց: «Հոն» բառին սկզբնական ծագումը յայտնի չէ, ոմանք՝ թուրքերէն «Օն», «Ուն» (տաւը) բառերէն ուղեցին ստուգաբանել: Բուն Հոները Եւրոպայի մէջ Դ. դարու վերջերը երեւցան. իրենցմէ 50 տարի վերջն էր որ Քուշանները Կովկաս և Կասպից ծովուն եզերքները արշաւեցին: Յազկերտ, արեւմուտքի Յոյներէն ապահովուած, իր զէնքերը Քուշանաց գէմ դարձուց: Յազկերտ, Հոնաց կամ Քուշանաց գէմ պատերազմը յարմար առիթ մը նկատեց, Հայոց, Վրաց, Աղուանից երկիրները հրաման արձակեց, որպէսզի՝ իրենց զօրքերը պատրաստեն և միանան իր բանակին: Հայոց, Վրաց, Աղուանից բանակները արքունական հրամանին համաձայն հաւաքուեցան: Յազկերտ Պարսից բանակն ալ պատրաստեց և Եղիշէի վկայութեամբ «անթիւ և անհամար բազմութեամբ բանակ կազմեց և յարձակեցաւ Իտաղական»(*) երկրին վրայ: Քուշաններու թագաւորը, այս բանը տեսնելով, չի կրցաւ անոր առջեւ պատերազմի ելլել և ապաստանեցաւ Ամուր անապատին կողմերը իր զօրքերովը և հոն փախստական կ'ապրէր» (Բ. Յեղանակ): Քուշանաց գէմ կատարուած պատերազմները եօթը տարի տևեցին (442-449): Հայերը, Վրացիները, Աղուանիները և ուրիշ Կովկասեան հարկատու բանակները հաւատարմութեամբ ծառայեցին Պարսից բանակին մէջ: Յազկերտ, Քուշանաց գէմ մղուած պատերազմի արդիւնքէն քաջալերուած, բանակին մէջ գտնուող քրիստոնեայ զինուորներու գէմ հալածանք հանեց: Ոչ միայն հալածանք հանեց, այլ զանոնք արգիլեց «Այն տեղ, Պահ գրան»(**)

(*) Հոս Իտաղական երկիրը, Կովկասի՝ Հնդկադէշերու կամ Քուշանաց երկրին կը համապատասխանէ: Այս անունը Պարսկերէն «էլթաւ» անունէն կ'ածանցուի: Եղիշէ, զբախտաբար Քուշանաց թագաւորին անունը չի յիշատակեր:

(**) Այս դուռը կամ անցքը Հայաստանէն գէպի Պարսկաստան նիւշափուր քաղաքը տանող ճամբուն վրայ կը գտնուէր: Պարսկաստանի հա-

ներքեւ արգիլեց Հայոց, Վրաց և Աղուանից այրուծին: Հայերը, Վրացիները և Աղուանները, ինչպէս նաև Կովկասեան ուրիշ բազմաթիւ ազգեր, ո'չ միայն հարկատու էին Պարսից տէրութեան, այլ նաև պարտաւոր էին որոշեալ թուով զինուորներ տալ պատերազմի ժամանակ, երբ ան օտար տէրութեան մը յարձակումներուն կ'ենթարկուէր: Նշանաւոր եղած է Հայոց այրուծին, Հայոց հեծեալազօրաց բանակը: Այս յայտնի հալածանքին դիմաց, Հայոց հեծեալազօրքը իրաւունքով կը բողոքէր ըսելով «Մեզի համար երկինք և երկիր վկայ են, արքունական ծառայութեան մէջ ամենեւին չենք ծուլացած և մեր քաջութեան և արիութեան տեղ վատութիւն չենք կատարած, ի դուր և անողորմ են ի գործ դրուած այս հարուածները մեր վրայ» (Բ. Յեղանակ): Հակառակ բանակին մէջ քրիստոնեայ զօրականներուն հանդէպ ցոյց տրուած այս հալածանաց խստութեանց, բոլորն ալ քաջութեամբ կը դիմագրեն, Յազկերտ կը կատարէ և կը փրփրի իր թոյնը դուրս թափելու համար: Յազկերտի հետապնդած նպատակը թէ՛ քաղաքական էր և թէ՛ կրօնական: Բայց երկու պատմիչներն ալ ուրիշ պատճառներ ալ ցոյց կուտան, որով Յազկերտ կրօնական հալածանաց և բռնութեան դիմեց ի մասնաւորի Հայերը կրօնափոխ դարձնելու համար: Եղիշէի համաձայն, Պարսից զենին առաջնորդները, մոզք և քաւզեայք Յազկերտին թելադրեցին որ իրեն յաղթութիւն և փառք պարգեւող Դենիմադդեզի աստուածները շնորհքի մը կը սպասեն իրմէն, որ է «Ի մի դարձուցես օրէնս զբաղաշտական պատուիրանին»: Իսկ Ղազար Փարպեցին տարբեր պատճառներ ցոյց կուտայ: Վասակ Մարզպան իր աղջիկը ամուսնացուցած էր Վարազդատան Սիւնիին հետ, որ կ'ատէր իր կինը, Վասակ զայրացած էր իր փեսին գէմ, որ «Հնարէր սպանմամբ խնդրել զվրէժս թշնամանաց զստերն իւրոյ»: Այս խիստ և անողորմ սպանուալիքին վրայ: Վարազդատան Պարսկաստան կը փախչի, հոն կրօնքը կ'ուրանայ, յետոյ Միհրնեսերսի հետ մտերմանալով, անոր խորհրդականը կը դառնայ և մար շատ մեծ կարեւորութիւն ունէր, իբրեւ զըխաւոր բանակատէլի:

անոր կը թելադրէ որ, բոլոր քրիստոնեաները Պարսից կրօնքին դարձնէ։ Միհրնբրտեհ ևս իր կողմէն Յաղկերտը կը համոզէ և Յաղկերտ իր կողմէն Պարսից տէրութեան մէջ գտնուող բոլոր հպատակ քրիստոնեաներուն Պարսից կրօնքը ընդգրկելու հրամանը և ապա՝ հրովարտակը կը հանէ։ Վարազվազան այսպէսով կ'ուզէր իր վրէժը լուծել իր աներէն։

Ը.

Յաղկերտի հրովարտակը. — Միհրնբրտեհի նամակը. — Գեհեապուհի առաքելութիւնը եւ խոսուքիւնները. — Գարեգիկ նախարարին բանաբկութիւնը ու նահապետութիւնը։

Յաղկերտ երբ տեսաւ թէ՛ իր կատարած բոլոր ջանքերը և հնարքները ի դուր տեղ անցան, Միհրնբրտեհի խորհուրդով հրովարտակ մը հանեց, որուն մէջ ան կը հրամայէ որ ամէն տեղ կրակն ու արեւը պաշտեն։

Հրովարտակին պատճէնը Փարպեցին կը յիշատակէ (43), ուր Յաղկերտ ցոյց կու տայ իր բոլոր հպատակներուն բարօրութեան և երջանկութեան համար տուած խնամքն ու հոգածութիւնը, ինչպէս նաև զիրենք մօլար կրօնքէն ազատելու ջանքը։ Կը յայտնէ նաև թէ, «Զօրէնս մեր զստոյգ և զարդար գրեցաք և տուաք բերել առ ձեզ» (44)։

Ուստի կրնանք ըսել թէ, Յաղկերտին հրամանաւ և Միհրնբրտեհի խորհուրդովը, երկրորդ և աւելի ընդարձակ գրուածք մըն ալ պատրաստուեցաւ, Վարդապետական և կրօնական ջատագովական հրահանգ մը, որ ամէն կողմ ղրկուեցաւ։ Այս երկրորդ գիրին պատճէնը նշելին իր գիրքին մէջ առաջ կը բերէ (Բ. Յեղանակ)։ Այս գիրը ուղղակի Միհրնբրտեհի անունովը առաջ կը բերուի իբրև «Վարդապետական հրամանատար Երան ու Անիրան» ու կը սկսի հետեւեալ խօսքերով. «Դուք գիտաջիւղ, ամենայն մարդ՝ որ բնակեալ է ի ներքոյ երկնից, և ոչ ունի զօրէնս զենի մազգեղանց, նա խուլ է և կոյր, և զիւաց խորամանկոյ խաբեալ»։

Սասանեաններու կողմէ շայոց պարտադրուած այս նոր կրօնքը կը կոչուէր՝ Մազգէականութիւն, իր չաստուածոյն անունովը (Մազգա = Մեծ Գիտուն)։

Զրադաշտականութիւն կը կոչուի իր հիմնադրին՝ Զրադաշտի անունով։ Փարսիսմ կը կոչուի իր հետեւողներու և դաւանողներու կողմէն։ Իսկ Մոգութիւն (Magisme) կը կոչուի իր կրօնականներուն անունով ուրոնք քուրմեր և մոգեր եղած են ընդհանրապէս։

«Զրուան»ը, այդ պատճէնին մէջ «Մեծն աստուած» կը կոչուի, մինչդեռ նշանիկ կողքացին զայն «Բախտ կամ Փառք» կը թարգմանէ։ Զրուանականութիւնը հոն, իբրև երկարմատեան կրօնական Վարդապետութիւն մը կը ջատագովուի։ «Զրուան»ը, կամ «Մեծն աստուած»ը հազար տարի զոհ կը մատուցանէ և ի վարձատրութիւն իր զոհադրժութեան երկու որդիներ կ'ունենայ, Որմիզդ և Արմին անուններով։ Որմիզդը՝ լոյսի, բարութեան, իմաստութեան խորհրդանշանը կամ մարմնացումն է, իսկ Արմինը՝ խաւարի, չարութեան, տգիտութեան խորհրդանշանը կամ մարմնացումն է։

Քրիստոնէութիւնը՝ հոն քուրմերու և մոգերու կողմէ խիստ քննութեան և քննադատութեան կ'ենթարկուի։ Պարսից դէնին կրօնականները, մոգերն ու մոգպետները հարց կուտան ու կ'ըսեն, թէ Աստուած, թուզ մը միայն ուտելուն, ինչո՞ւ համար մահուան դատապարտեց մարդկութիւնը . . . : Այս մասին բացատրութիւն կը պահանջեն շայոց վարդապետներէն։ Բաց աստի, քրիստոնեայ առաջնորդները «խաբեաներ» կը կոչեն ու կ'աւելցնեն, ըսելով՝ «Մի՛ հաւատաք անոնց խօսքերուն և թելադրութիւններուն»։ Քրիստոնէական կրօնքը ցնորք մը ըլլալը կը յայտարարեն ու կ'աւելցնեն, թէ կարելի չէ Քրիստոնէութեան բոլոր մոլորութիւնները մէկիկ մէկիկ ցոյց տալ։

Սակայն շատ կը զարմանան «Որ չարագոյն ևս է քան զոր գրեցաքդ, զԱստուած խաչեալ ի մարդկանէ քարոզեն, և զնոյն մեռեալ և թաղեալ և ապա յարուցեալ և վերացեալ յերկինս»։ Նամակը կամ Պարսից կրօնքին ջատագովականը հետեւեալ թելադրութիւններով կը գտնենք. «Արդ, երկու իրք կան առաջի ձեր. կամ արարէք բան առ բան նամակիդ պատասխանի, և կամ արիք ի դուռն եկայք յանդիման լերուք մեծի հրապարակին»։

Նշելէի Բ. Յեղանակին մէջ, ինչպէս

